

Fra teori til handling: en vejledning i analyse

Pernille Almlund og Nina Blom Andersen (red.), 2011

Fra metateori til kommunikation

Hans Reitzels forlag, København.

293 sider, 325 kr.

Metateorier eller „middle range theories“ kender vi alle. De stammer fra de bøger, der, med begreber så som „det fleksible arbejdsliv“, „risikosamfund“ og „livstrategier“, har vundet stor udbredelse. Men hvordan sikrer man, at sådanne teorier forbliver videnskabelige og ikke bare ender som en løs referenceramme i talkshows, kauserende klummer og hverdagens smalltalk? I antologien *Fra metateori til kommunikation* gør forfatterne et systematisk forsøg på at relatere sådanne begreber til konkrete analyser og på den måde forene epistemologiske og ontologiske antagelser inden for et bredt felt af kommunikations- og samfundsforskning. Det er en videnskabelig redskabsbog, som viser, hvordan man kan tage særligt udvalgte begreber og skabe et godt, solidt forskningsdesign. Det handler med andre ord om at gøre det, der for mange er en løst defineret referenceramme i hverdagen, til et fast grundlag for erkendelse og analyse. Et gennemgående fokus er derfor definition og operationalisering, og således gør flere bidragsydere et stort arbejde ud af at forklare deres valg af teorier og diskutere, hvordan de kan appliceres i f.eks. organisationsanalyse, forståelsen af ny teknologi samt konstruktion af individuelle og kollektive identiteter. På den måde forenes forskellige videnskabsso-ciologiske og teoretiske traditioner med praksisforskning. Flere af bidragsyderne skriver indenfor en videnskabelig tradition, hvor den sociale verden antages at være fastlagt ved social praksis. I forståelse af praksis trækkes både på poststrukturalistiske/postmoderne traditioner, bytteteorier og multiple kapitalformer samt et institutionsbundet systemperspektiv. F.eks. trækker Kim Schrøder og Oluf Danielsen på Jürgen Habermas' teorier om samfund og offentlighed, Iben Jensen og Nina Blom Andersen på Pierre Bourdieus teorier om relationelle felter, individuel habitus og reflektiv forståelse af det sociale, og endelig lader Pernille Almlund sig inspirere af Niklas Luhmanns teori om kommunikative systemer. Fælles er dog, at symbolske og sproglige praksisser antages at have central betydning for skabelse af et fælles socialt rum.

Antologien har et klart forskningsmæssigt og analyse-genererende sigte, og analytikerens position udgør derfor et andet vigtigt fokuspunkt. Særligt hos Birgitte Ravn Olesen og Louise Phillips bliver dette konkret relateret

til aktionsforskning, idet de understreger, at forskning er en proces, der fordrer aktivt engagement eller indlevelse. Dette kommer til udtryk i anbefalinger om en udstrakt grad af refleksivitet i forskningsprocessen, f.eks. ved inddragelse af aktører i feltet. Dette er efter min vurdering meget vigtigt, når man analyserer samfund præget af multiple segregeringsmekanismer, og hvor en autoritativ forskningsbaseret italesættelse af noget kan have store konsekvenser for almindelige mennesker. Netop ved at inddrage dem, man skriver om og lade deres forståelser forme forståelsen af ens felt, kan man som analytiker sikre en ligeværdig og konstruktiv proces med at skabe praktisk anvendelige forskningsresultater. Grundantagelsen om aktionsforskning kunne dog godt være blevet fremhævet i redaktørernes indledningstekst, hvilket kunne have forbedret sammenhængen i bogen. Ligeledes ville det have styrket bogens anvendelighed på uddannelser, der ikke har så stærk en tradition for aktionsforskning som f.eks. Roskilde Universitet, hvor de fleste af bidragsyderne arbejder. Det ville have gjort det nemmere at vurdere kvaliteten af netop denne tilgang i sammenligning med f.eks. de stærkere traditioner for hypotetisk-deduktiv vidensproduktion, som findes i visse andre samfundsvi-denskabelige uddannelses- og forskningsmiljøer.

Kapitlerne har alle en case eller et klart afgrænset temaområde, såsom miljø, medborgerskab eller køn. Dette gør, at studerende nemt kan orientere sig og finde et kapitel, hvor de kan se en sammenhæng mellem det, der netop interesserer dem, og forfatterens konkrete analyse. På den måde placerer forfatterne antologien i en tydelig tradition for at skrive lærebøger med eksempler, der nemt kan overføres til de studerendes egen hverdag. Således mindskes spændvidden mellem underviser og studerende, hvilket kan skabe et godt udgangspunkt for kritisk stillingstagen og engagement blandt de studerende.

Bogens kapitler er på grund af deres tematikker og teoretiske referencerammer meget forskellige, men de kan læses selvstændigt og hver især danne grundlag for mindre analyseopgaver. Dette gør, at enkelte kapitler kan være gode tekster for eksempel på bachelorforløb, ligesom de kan inspirere undervisere til problemorienteret projektarbejde og mindre læringsforløb.

Afslutningsvist vil jeg understrege, at antologien har mange kvaliteter som lærebog i samfundsvidenskabelige analyser, men jeg vil dog også bemærke, at redaktørerne kunne have gjort et større arbejde med at skelne mellem kapitler med fokus på videnskabsteori/videnssociologi og samfundsvidenskabelige teorier. Således forekommer

begrebet metateori lige lovligt bredt, når der med dette f.eks. henvises til den bredere kritisk-realistiske, fænomenologiske og hermeneutiske tradition.

Signe Kjær Jørgensen

Cand.scient.pol.

Mellemøstens gradvise forandringer under, mellem og bag statistik og autoritære regimer

Janus Graves Rasmussen & Jacob Graves Sørensen, 2012

Mellemøsten under forandring. Baggrund og perspektiver

Forlaget Columbus, København

128 sider, 190,25 kr. (skolepris 109 kr.)

Efter gennem en årrække at have organiseret enkeltstående protester mod de autoritære regimer i Tunesien og Egypten rejste først den tunesiske befolkning sig fra december 2010 til januar 2011 i ét stort, folkeligt oprør mod præsident Ben Alis korrupte og autoritære styre. Den 14. januar 2011 forlod Ben Ali, der havde været landets præsident i 23 år, Tunesien med sin familie, og en ny midlertidig regering tog over. Dette gav et pust af fornyet håb til protesterne i Egypten. Også her lykkedes det befolkningen at vælte præsident Mubarak den 11. februar 2011 efter 30 år ved magten. Oprør brød ud i Bahrain og Libyen, og i Marokko gennemførte kongen i al hast reformer. I skrivende stund har befolkningens oprør mod Assads regime i Syrien varet over 22 måneder, og FN har meldt ud, at over 60.000 civile er blevet dræbt siden oprørets begyndelse i januar 2011. Jo, som Rasmussen og Sørensen bog så rigtigt angiver, er Mellemøsten under hastig og historisk forandring. Forfatterne stud.scient.pol. Janus Graves Rasmussen og cand.mag. og art. Jacob Graves Sørensen har med bogen *Mellemøsten under forandring. Baggrund og perspektiver* begået en bog, der sigter mod at fungere som undervisningsmateriale for studerende på gymnasiale uddannelser og videregående uddannelsers introducerende niveau. Forfatterne gør det klart i indledningen, at bogen er skrevet i 2012, altså efter at Tunesien, Egypten og Libyens ledere var væltet, transitionsprocesserne igangsat, og oprøret i Syrien var i fuld gang. I indledningen skriver forfatterne endvidere, at de „i denne bog har valgt at kaste lys over baggrunden for udviklingen ud fra en samfundsfaglig synsvinkel“, og at dette vil ske ved hjælp af sociologiske, økonomiske, politologiske og IP-disciplinens teorier og begreber. Forfatterne vil analysere det, de kalder „Det politiske Mellemøsten“. Et spændende sigte på et område hvor der netop nu er

begyndende grøde, opbrud og selvransagelse undervejs – ikke kun i felten, men også i forskningen. Dette afspejles desværre ikke i bogen. Tværtimod. Det bliver tydeligt, efterhånden som bogen skrider frem, at forfatterne har haft vanskeligheder med at favne de komplekse empiriske og teoretiske forandringer. Bogen er opdelt i fem kapitler, og det er tydeligt, at forfatterne har tilpasser kapitlerne, så indholdet svarer til fire klassiske, vestlige fagområder: politologi, økonomi, sociologi og international politik. Kapitel 1 giver en introduktion til Mellemøstens historie fra 630 til selvstændigheden efter 2. Verdenskrig, kapitel 2 belyser aspekter af de autoritære politiske systemer, kapitel 3 behandler økonomi med fokus på olie, kapitel 4 belyser aspekter af sociale uligheder, og kapitel 5 – bogens længste – belyser Mellemøsten i international politik.

Kapitel 1 giver på bogens første ni sider en introduktion til Mellemøstens historie, men kredser primært omkring emnerne „ekspansion“ og „imperialisme“. Den historiske tidslinje trækkes tilbage til 630, hvor den arabiske verden – i forfatterens fremstilling – opstod med islams opståen: „Den moderne arabiske verden har sit udgangspunkt i byerne Mekka og Medina på vestsiden af den arabiske halvø, hvor købmanden Muhammed (570-632) skabte en ny religion: islam“. Herfra rykker den historiske fremstilling frem på tidslinjen med punkt nedslag i den arabiske ekspansion, korstog og Osmanneriget. Undervejs skrives der bl.a., at „de mongolske riger splittedes ...hurtigt igen, men en mere varig trussel mod Araberriget dukkede snart op ...“, og at osmannerne, der beskrives som „et muslimsk nomadefolk“, erobrede „Syrien, Egypten, kystområderne i det nordlige Afrika og ... Mekka og Medina“. Men hvad menes der egentlig med „den moderne arabiske verden? Hvad er „Araberriget“? Hvilke komplikationer er der ved nationalstaten Syrien?

Hvilke forskelle er der på Syrien og Egyptens historie, og hvilke konsekvenser har det medført for f.eks. styreform og udformning af grundlove? Og hvordan var det nu lige med forholdet mellem Osmannerriget og Saud-slægten i Mekka og Medina? Hvis forfatterne mener, at det er nødvendigt at trække linjer helt tilbage til 600-tallet for at forklare de nutidige politiske, sociale og økonomiske forandringer i Mellemøsten i disse år, er det ærgerligt, at de ikke går lidt dybere ind i disse historiske problematikker og gør sammenhængene klare for læseren, der som nævnt forventes at befinde sig på gymnasialt niveau og på første år på universiteterne. Der kunne laves nogle fine koblinger til bogens øvrige kapitler, men det sker ikke, og hermed kommer den historiske introduktion til at stå som et leksikonlignende indslag uden tilknytning til de problematikker, der tages op i bogens øvrige kapitler.

Herefter følger bogens hovedkapitler, der som nævnt søger at belyse områderne politologi, økonomi, sociologi og international politik. Kapitlerne er inddelt med tydelige underoverskrifter og fremhævelse med fed af centrale ord og begreber. Grafer og figurer i mange farver og udformninger er at finde på næsten hver side. Nogle af dem har direkte tilknytning til selve teksten, mens andre synes mere løsrevet. Dette gælder f.eks. figur 3.4 over „Udviklingen i befolkningens fordeling på erhverv i et vestligt land“, idet der ikke er en tilsvarende graf over arabiske lande, som der kan sammenlignes med. Den efterfølgende fremstilling af politik, økonomi og sociale forhold følger en tilsvarende skematisk fremstilling. Forskellige typer af politiske systemer præsenteres med tilhørende grafer (patron-klient forhold, demokrati/autokrati/teokrati), typer af økonomiske systemer, renterstaten, befolkningspyramider, uddannelsestal og endelig forskellige vestlige tilgange til ageren i international politik (realisme, neorealisme, liberalisme, neoliberalisme og konstruktivisme). Alt sammen emner og teorier, som sikkert passer fint med pensum og krav til stofgennemgang på de gymnasiale uddannelser. Spørgsmålet og den helt centrale kritik af Rasmussen og Sørensens bog er imidlertid, om ikke netop de arabiske oprør – som jo er det, forfatterne gerne vil forklare baggrunden for – har tydeliggjort, at udviklingerne i Mellemøsten ikke lader sig forklare i skarpt adskilte sektioner, som modsvarer de faglige discipliner, vi har etableret i Vesten, og i forhold til vores teoriapparater.

Kort efter oprørene, i foråret 2011, skrev den anerkendte amerikanske politolog og Mellemøst-ekspert Ellen Lust, at hun anser det for nødvendigt at ændre fokus fra de politiske institutioner, partipolitik og fokus på de umiddelbare årsagssammenhænge i en mellemøstlig kontekst til en større anerkendelse af betydningen af de udviklinger, der foregår på mikro- og mellemniveau. I

samme boldgade har den franske politolog Béatrice Hibou påpeget tendensen til at tale om „Ben Alis Tunesien“ og „Mubaraks Egypten“ i statiske vendinger og analyser, som om regimer ikke blev udgjort af andre individer end den øverste leder, som om „folket“ ikke eksisterede, og der ikke fandt forandringer sted uden for regimet og dets institutioner. Med Rasmussen og Sørensens inddeling med ét kapitel om politik, ét om økonomi og ét om sociale forandringer fastholdes en opdeling, som Mellemøst-forskningen efter oprørene er blevet endnu mere selvkritisk omkring. Denne kritiske tilgang er dog ikke ny, men udspringer af en kritik, der tog sin begyndelse i slutningen af 1990'erne, og som rettede sig mod af forestillingen om, at de liberale, økonomiske reformer i de arabiske lande var et skridt på vejen mod demokrati, mod moderniseringsparadigmet, mod diskussionen om „det demokratiske underskud“ i Mellemøsten, samt mod et vestligt, normativt udgangspunkt i forståelsen af politiske systemer, ideologier, civilsamfund og økonomi. Som modsvar opstod nye tilgange i forståelsen af de autoritære regimer, definitioner af civilsamfund, sociale bevægelser og islams rolle. De ryk, der er sket i Mellemøst-forskningen de sidste 20 år, afspejler Rasmussen og Sørensens bog ikke. Tværtimod fastholder den en forståelse af Mellemøsten, som var fremherskende i 1980'erne og 1990'erne, men som ikke er rammende for „Mellemøsten under forandring“ anno 2012, hvor bogen er blevet til. Endvidere vil bogen formentlig efterlade både elever og lærere med mange spørgsmål om islams rolle i det aktuelle Mellemøsten – ikke mindst i Tunesien og Egypten, hvor islam i høj grad er blevet en del af „det politiske Mellemøsten“, som forfatterne søger at belyse. Desværre er kun to sider afsat til dette centrale emne, og der fokuseres på siderne på det, som bogens forfattere kalder „fundamentalistiske grupper“. Som det var almindeligt i 1980'ernes studier af fremkomsten af islamistiske grupper, præsenterer forfatterne forskellige bevægelser i et skema opdelt efter kategorier som „mål“ og „vil bruge vold for at opnå politiske mål“. Dette forklarer ikke meget om det individuelle, personlige fromhedsideal, der er spiret frem i mange arabiske lande gennem de seneste 10-20 år, og som netop præger dele af de generationer, der ledte an i oprørene. Ej heller forklarer det baggrunden for de mange stemmer til de islamistiske partier i Tunesien og Egypten i de første, frie valg, der blev afholdt efter oprørene. I stedet forklarer forfatterne, at „det store tavse flertal: de fattige bønder, beduiner i ørkenen osv. ikke har overskud eller lyst til at blande sig i politik og derfor passivt vil afvente begivenhedernes gang. Det er baggrunden for de valgresultater, vi så i Tunesien og Egypten, hvor de unge oprørere havde banet vejen for forandringer, men hvor islamiske partier løb med valgsejrene“. Det er langt fra hele baggrunden

for valgresultaterne, hvem der deltog i oprørene, hvem „de unge“ er, samt hvorfor de islamistiske – ikke islamiske – partier fik så overvældende opbakning.

Det er uvist bogen igennem, hvor de to forfattere har hentet deres information. Bogen indeholder hverken fodnoter eller kildehenvisninger og er ej heller forsynet med en litteraturliste eller henvisninger til hjemmesider, hvor lærere og elever kunne hente yderligere information

og læse mere om et givent emne. Mellemøsten er under forandring, ingen tvivl om det, men kompleksiteten og de dybereliggende årsager i forandringen afspejles desværre ikke i Rasmussens og Sørensens bog.

Rikke Hostrup Haugbølle

Ph.d. stipendiat ved Institut for Tværkulturelle og Regionale Studier, Københavns Universitet

Nyttig men desværre ikke uundværlig hjælp til International Politik studerende

Liv Andersson, Ditte Friese & Gorm Kjær Nielsen (red.), 2012

IP i praksis: Et værktøj til studiet af international politik

Jurist- og Økonomforbundets Forlag, København
211 sider, 285 kr.

Mine forventninger var store, da jeg åbnede denne bog. Formålet er nemlig at give studerende af faget International Politik (IP) en længe savnet kagebog med opskrifter på, hvordan man kan bruge IP-teori til at analysere empiri i praksis. Det har været et tilbagevendende kritikpunkt af IP-introduktionsundervisningen på Institut for Statskundskab ved Københavns Universitet, at den handler alt for meget om de mange teorier og alt for lidt om, hvordan disse teorier kan bruges til at lave empiriske analyser. Det er en kritik, som jeg har bokset med gennem alle de år, hvor jeg har deltaget i eller haft ansvar for denne undervisning (det meste af perioden 1997-2011).

Jeg har mødt det samme behov hos IP-studerende, på både bachelor-, kandidat- og ph.d.-niveau, ikke bare på Statskundskab i København, men også i Aarhus, Odense og på Forsvarsakademiet. Bogen er derfor et velkomment forsøg på at imødekomme et stort og længe erkendt behov, og fremgangsmåden er god – i hvert fald i teorien.

Redaktørerne har fået 11 IP-forskere til at bidrage med et kapitel, hvor de 'så enkelt og lettilgængeligt som muligt' skal demonstrere 'klar anvendelse' af IP-teori på empiri. For at realisere denne ambition er forfatterne blevet bedt om at præsentere den valgte teori, begrunde deres teorivalg, præsentere deres empiriske genstandsfelt, redegøre eksplicit for hvordan de anvender deres teori i analysen af empirien og endelig at reflektere over teoriansvendelsens resultater til slut.

En lettilgængelig, pædagogisk kagebog, der tager læserne med ind i forskningens maskinrum og får professionelle IP-forskere til at vise skridt for skridt, hvordan de bruger teori til at analysere empiri, ville være en stor

hjælp, ikke bare for de studerende, men også for de IP-undervisere, som står over for den store udfordring, det er at presse en stadig voksende mangfoldighed af teorier ned i introduktionsforløb, der typisk ikke varer længere end et semester.

Hvor godt lykkes det så med at indfri bogens ambition? Desværre ikke helt så godt, som man kunne ønske, fordi flere af bidragerne ikke gør sig umage nok og gør mere ud af at aflevere en god faglig analyse end at eksplicite, hvordan de laver den. De fire bedste bidrag af Georg Sørensen, Hans Mouritzen, Birthe Hansen og Rens Van Munster viser, hvor god bogen som helhed kunne være blevet, hvis alle bidragerne havde fulgt redaktørernes retningslinjer til punkt og prikke.

Georg Sørensen får ikke blot demonstreret på en klar, pædagogisk og letforståelig måde, hvordan liberal IP-teori kan bruges til at lave en empirisk analyse af den demokratiske freds fremtidsudsigter. Han formår samtidig også at give klare og konkrete råd til, hvordan man løser de problemer og udfordringer, der rejser sig undervejs i enhver forskningsproces, uanset hvilken teori det går ud over: Hvordan man formulerer en god problemstilling, fordelen ved at tage udgangspunkt i et puzzle, at man bør bestræbe sig på at skabe ny og interessant viden m.v. Han opsummerer sine gode råd i en meget nyttig tabel (s. 37), som kort, enkelt og pædagogisk viser, hvordan man skridt for skridt kan omsætte en generel (IP-)teori til en konkret empirisk analyse.

Hans Mouritzen viser lige så pædagogisk og klart, hvordan man kan analysere udenrigspolitik med brug af IP-teori. Han formår ligesom Georg Sørensen at komme

med generelle råd om teorianvendelse samtidig med, at han forklarer, hvorfor den georgiske ledelse tog den mildt sagt dårlige beslutning at indlede en krig med Rusland i 2008. Han viser, hvordan man kan starte med at undersøge, om teorier på systemniveau kan besvare den valgte problemstilling, fortsætte til det interstatslige niveau for til slut om nødvendigt at dykke ned på det intrastatslige niveau og lede efter mulige forklaringer der. Mouritzen er i hvert trin i sin forklaring omhyggelig med at forklare hvordan han vælger, operationaliserer og tester de relevante teorier. Ligesom han også er omhyggelig med at påpege, at metoden forudsætter en opfattelse af virkeligheden som eksternt givet i forhold til de valgte teorier. Dermed får han pointeret, hvorfor den ikke dur, hvis man er af den opfattelse at virkeligheden er socialt konstrueret. Mouritzen opsummerer også sine råd i en overskuelig og brugervenlig tabel (s. 194).

Der er også rigtig god hjælp at hente med hensyn til at se, hvordan teori konkret præsenteres, operationaliseres og anvendes i Birthe Hansens brug af neorealismens socialiseringshypotese til at forklare det arabiske forår og i Rens Van Munsters anvendelse af kritisk teori til at analysere sikkerhedsliggørelse af migration. Begge forfattere gør sig ligeledes stor umage med pædagogisk at præsentere deres teories grundantagelser, placere dem inden for IP-faget, operationalisere dem, så de kan bruges til den konkrete analyse og endelig præcisere, hvad teorierne kan og – endnu vigtigere – ikke kan.

Jeg kunne godt have ønsket mig, at Rens Van Munster havde gjort lidt mere ud af at indkredse de generiske eller idealtypiske komponenter som en analyse som minimum må indeholde for at kunne betegnes som kritisk teori. Han peger på fire i sin analyse: videnskabsområde, institutioner og aktører, politiske implikationer og overvejelser over hvordan menneskelig frigørelse fremmes. Men det forbliver uklart om disse fire elementer kan siges at udgøre det fundament, som enhver kritisk teori analyse bør bygges på. Det er dog en detalje i et ellers klart og vellykket bidrag.

Jeg synes ikke, de resterende bidrag når samme høje niveau. De har alle deres kvaliteter og rammer alle nogle tangenter rigtigt. De rammer imidlertid ikke alle tangenter. Især to svagheder falder i øjnene. Den første er en mangelfuld, uklar eller implicit operationalisering af den valgte teori, der gør det svært for læseren at se, hvordan teorianvendelsen konkret foregår i den empiriske analyse, og dermed hvordan man kan anvende teorien til lignende analyser selv. Det er noget uklart for mig, hvordan Casper Sylvest konkret bruger sin forståelse af klassisk liberalisme til at strukturere og styre sin analyse af Folkeforbundet. Jeg er heller ikke med på, hvordan Jakob Sinding Skött konstruerer og anvender den idealtipe,

der ligger til grund for hans klassiske realistiske analyse af samme organisation. Tonny Brems Knudsen kunne med fordel have begrænset sig til en enkelt problemstilling og brugt mere krudt på at synliggøre hvordan han operationaliserer og anvender den Engelske Skole i sin analyse af den humanitære intervention i Libyen. Det samme gælder Morten Ougaard, hvor jeg ikke kunne følge med i, hvordan og hvorfor han vælger de elementer i den historiske materialisme, der ligger til grund for analysen af OECD's bestræbelser på at holde styr på Brasilien, Indien og Sydafrika.

Den anden svaghed, jeg har bidt mærke i, er mangelfulde præsentationer af de teoriretninger, som de anvendte teorier udspringer fra. Mikkel Vedby Rasmussen kalder sin analyse konstruktivistisk uden at definere, hvad konstruktivisme er inden for IP-faget. Da konstruktivisme ikke har patent på begrebsanalyse, bliver det uklart, hvori det konstruktivistiske egentlig består, og hvordan analysen adskiller sig fra beslægtede IP-retninger, der også anser virkeligheden for socialt konstrueret, så som (dele af) kritisk teori og poststrukturalisme. Det forekommer lidet hensigtsmæssigt i en bog, som henvender sig til IP-studerende, der typisk har svært ved at adskille disse teorier fra hinanden, og problemet bliver ikke mindre af, at IP-faget efterhånden hjem søges af en sværm af konstruktivismevarianter.

På samme måde savner jeg i Lise Philipsens bidrag en mere udførlig præsentation og definition af poststrukturalisme som IP-teori, og hvilken relation poststrukturalismen som helhed har til diskursanalyse. Er poststrukturalisme = diskursanalyse, og er alle diskursanalyser poststrukturalistiske? Hvis diskursanalysens adelsmærke er at stille spørgsmålstejn ved de magtstrukturer, man tager for givet, hvordan adskiller det sig så fra kritisk teori, som gør det samme (jf. Rens Van Munsters bidrag)? Det er spørgsmål, som ofte dukker op i forbindelse med IP-undervisning, og som det derfor ville være rart at have fået nogle klare svar på.

Samlet set demonstrerer *IP i praksis*, hvor svært det er at skrive gode undervisningsbøger, og hvor stor forskel der (for det meste) er på gode forskningsartikler, der har til formål at dupere andre forskere, og gode undervisningsartikler, som skal levere gør-det-selv byggesæt til nye studerende. Det er to forskellige genrer, og det skinner igennem i flere af bidragene til denne bog, at de startede deres liv som forskningsartikler med et andet sigte end det nærværende.

Det ærgrer mig, at bogens fulde potentiale ikke bliver forløst. Den varierende kvalitet af de enkelte bidrag betyder, at jeg samlet set vil betegne bogen som et nyttigt værktøj for IP-studerende. Den kunne have været et uundværligt værktøj, hvis alle bidragydere havde gjort sig

mere umage med at synliggøre mekanikken i, hvordan deres yndlingsteori kan anvendes i praksis og mindre krudt på at demonstrere dens analytiske overlegenhed vis-a-vis konkurrenternes.

Peter Viggo Jakobsen

Lektor, Institut for Strategi, Forsvarsakademiet

Demokrati – rettigheder, argumenter, relationer

Rune Lykkeberg 2012

Alle har ret. Demokrati som princip og problem

Gyldendal. 371 sider.

Bogens titel er *Alle har ret*. Det er en provokerende titel, og ens første reaktion er: Det er da løgn! Der er da masser af mennesker, der har uret, nogle gange i betydningen, at de tager fejl, andre gange i betydningen, at de har handlet forkert. Forklaringen får man i forordet: „Ret“ skal her forstås i betydningen rettighed, hvad der jo også er yderst demokratisk: „Alle har ret *til deres egen mening* (min kursivering) men alle har ikke ret til deres egne fakta. Alle meninger er principielt lige gode, men alle argumenter er bestemt ikke lige gode“ (8, 130). Men hvis én mening bygger på gode argumenter, én anden på dårlige, så er de to meninger *ikke* lige gode. Det vedgår Rune Lykkeberg også senere i bogen: „Intet kan være bedre end andet, hvis alt bliver til meninger, og alle meninger principielt er lige gode. Det nedbryder enhver fælles fornuft“ (169). Når Lykkeberg siger, at alle meninger *principielt* er lige gode, må han mene, at de er det i udgangspositionen: Enhver har ret til at have en mening og blive hørt, men når vi *efterfølgende* skal prøve argumenterne for dem, er der stor forskel på, hvor gode meninger er. Allerede bogens titel sætter en i gang med at tænke efter. Nysgerrigheden er vakt.

Provokationen fortsætter med bogens første sætninger: „Jeg tror ikke på værdierne ... [og] slet ikke på, at demokrati er en værdi.“ Det var pokkers! Men også her får man en forklaring: „Man får indimellem det indtryk, at „demokratisk“ altid er det rigtige, og „udemokratisk“ altid er det forkerte ... Demokrati som værdi bliver på den måde af overklasserne ofte brugt til at fortælle de uoplyste, udannede og uanstændige, hvad de skal tænke, og hvordan de skal opføre sig. Demokrati bliver til en skolemestermoralisme, der skiller de rigtige og de forkerte borgere fra hinanden“ (7, jf. 12, 16). Lykkeberg har ret. I så fald er demokrati bestemt ikke en værdi, som det er værd at dyrke.

Med disse få linjer er to af bogens hovedtemaer slået fast: Ikke alt skal være demokratisk, og i et demokrati er der altid en modsætning mellem de kloge, de intellektuelle, de professionelle, eksperterne, der udgør

et lille mindretal, over for det store flertal af amatører, de almindelige borgere, der af det intellektuelle mindretal opfattes som for dumme og uvidende til, at man kan lade dem træffe politiske afgørelser. De kloge opfatter sig selv som de sande demokrater, men de vil have monopol på at være det og bliver således praktiserende antidemokrater (11). De farligste fjender for den demokratiske kultur er de ideologiske demokrater, som mener, at de andre er for dumme til at kritisere dem (7-8, 10-11, 25, 27, 38-9, 43, 58, 71, 148-9, 173, 180). Lykkeberg har en helt anden opfattelse. Han mener grundlæggende, at „alle borgere er fornuftige og kompetente“ (7, 11, 27, 32, 42, 45, 71, 174, 176, 270, 332). Almindelige amatører er bedre end professionelle politikere og eksperter til at lade sig overbevise, hvis de møder bedre argumenter. De sætter nemlig ikke deres personlige prestige ind på, om de får ret (71). Lykkeberg deler derfor heller ikke de intellektuelles foragt for folkeafstemninger (42-3, 58).

Troen på det almindelige menneskes fornuft og dømmekraft er grundlaget for det demokratiske princip: „Du skal ikke underkaste dig autoriteter, du ikke anerkender“ (7). Ingen skal regeres uden deres samtykke (40-1, 227). Det er den rationelle demokrats mantra (84), og det gælder både politisk i forholdet mellem stat og borger (25, 64) og personligt i forholdet til andre mennesker (39, 86, 200, 268, 321). Det demokratiske løfte til hver enkelt er din ret til selvbestemmelse, til din egen mening og dit eget liv (39). Den demokratiske etik gør det enkelte menneske til suveræn i sin egen tilværelse (283). Men det gør på mange måder livet sværere, end hvis man kan se det som et led i en kæde af generationer eller som et kald i en højere magts tjeneste (321).

I denne bog opfatter Lykkeberg ikke demokrati som en styreform, der regulerer forholdet mellem stat og borgere, men som en omgangsform mellem mennesker (10). I de demokratiske politiske institutioner stemmer man om, hvordan en sag skal afgøres. Det gør man ikke, når demokratiet praktiseres som omgangsform. Fokus er flyttet fra stat til menneske. Demokratiet anskues ikke

som en statsform, men som en livsform (8, 14, 21, 47-8, 61, 80). Kapitlet om demokratiske mennesker indledes med en refleksion over ægteskabet. I ægteskabet opgiver man sin individuelle frihed, men skal alligevel bevare sin frihed og selvbestemmelse i samlivet med ægtefællen. Hvis man opfatter ægtefællen som en autoritet, man skal underlægge sig, går det galt (81). Det er livsformsversionen af det forhold, som i det politiske univers modsvarer af Rousseaus samfundspagt. Ved samfundspagten opgiver mennesket sin individuelle (negative) frihed, men bevarer alligevel sin (positive) frihed i samfundet. Her er man med til at danne almenviljen (65).

Typisk fokuserer Lykkeberg på det i princippet egalitære forhold mellem to mennesker: kærester, ægtefæller, venner, kolleger; men også på det hierarkiske forhold mellem forælder og barn, arbejdsgiver og arbejdstager, lærer og elev. I alle sådanne forhold stemmer man ikke om, hvordan en sag skal afgøres. Ved uenighed ville det jo altid stå et-et. Afstemninger kan kun komme på tale, når en person indgår i en gruppe, fx en grundejerforening, men her imiterer samfundet demokratiet som statsform. Omvendt er der naturligvis demokratiske omgangsformer i et parlament. De to synsvinkler overlapper hele tiden hinanden, men kan udmærket godt analyseres hver for sig. Og det er det Lykkeberg gør. Han vil studere den demokratiske kultur. Ved kultur forstår han „de principper, praksisser og antagelser, som præger vores almindelige måde at gøre tingene på“ (19). Således forstået er den demokratiske kultur ikke et produkt af den demokratiske stat (21). Det forholder sig omvendt: statsformen er et produkt af livsformen. Derfor kan Lykkeberg også udvide den kronologiske ramme: som statsform er det moderne demokrati kun lidt over 200 år gammelt. Som livsform går dets rødder langt længere tilbage (47). Men begge former har udviklet sig parallelt og påvirket hinanden. For 200 år siden var det den autoritære dominans, der prægede ægteskabet, skolen, arbejdsforholdene, ja hele samfundet. I alle forhold er livsformerne blevet demokratiseret ligesom statsformen. Men demokratiets arena har i dette tilfælde ikke været ministerierne, parlamentet og domstolene, men hjemmet, skolen og arbejdspladsen.

Denne vinkel på demokratiet får Lykkeberg til at inddrage en helt anden type kilder end dem, der bruges i statskundskabens bøger om demokrati. „Hvis man antager, at demokrati handler om relationer mellem mennesker og ikke om statens styring af mennesker“ [lad mig tilføje: eller om menneskers styring af staten], „er det for mig oplagt at bruge æstetiske kilder. Den politiske teori om institutioner og den sociologiske analyse af de manges adfærd suppleres med teater, romaner og film“ (21). Frank og Casper fra tv-serien og filmen *Klovn* bliver

hovedpersoner i Lykkebergs kapitel om demokratiske mennesker. Frank er „den rationelle demokrat“, Casper en karrikatur af „den romantiske demokrat“ (86-106). Ægteskab og parforhold analyseres ud fra Kirsten Hammans roman *Se på mig* fra 2011 (81-5, 127, 313). Lykkeberg opfatter kvindefrigørelsen som „den største demokratiske revolution, som har fundet sted og stadig finder sted“ (52). Det har han ret i, specielt når man fokuserer på demokrati som livsform, der udfolder sig i familien mere end i staten. Her har Lykkeberg som omdrejningspunkt valgt Ibsens *Et dukkehjem*, hvor Nora træder i karakter og udvikler sig fra en, der bestemmes over til en, der bestemmer selv (52-4, 57, 63-8, 89-90).

Lykkebergs demokratiske princip er selvbestemmelse, men da demokrati hele tiden udspiller sig i forholdet til andre mennesker, konverteres selvbestemmelse nødvendigvis til medbestemmelse (42). Når demokratiet er en social livsform, vedrører medbestemmelsen dels det egalitære forhold mellem ægtefæller, venner, kolleger og alle de mennesker, man færdes mellem til daglig, dels det hierarkiske forhold mellem forældre og børn (307-12 med Alfons Åberg og hans far som eksempel), lærere og elever (36-8 med Bakhtiaris' lærer Max som eksempel), lederne og de underordnede (112-3). I de hierarkiske forhold er den demokratiske udfordring størst, som det også fremgår af Lykkebergs diskussion af folkeskolereformen af 1975 (289-93 med Krummebøgerne som eksempel). Når demokratiet er en statsform, får medbestemmelsen karakter af deltagelse: „Hvis folket ikke vil styres af lederne, må de selv deltage i styringen“. Spørgsmålet er så, om man som borger er forpligtet til at deltage, eller om man har sin frihed til at lade være. Hannah Arendt mente jo, at en af de vigtigste friheder, det moderne demokrati havde skabt, var retten til politisk dovenskab. Men det var bestemt ikke det, hun selv gik ind for.

Når demokrati opfattes som en livsform, er det indlysende at fokusere på samtale og dialog som centrale aspekter af demokratiet. Det er samtalen (dialogen) og den gensidige forståelse og respekt, som er demokratiets væsen, skrev Hal Koch i 1945 (citeret af Lykkeberg 338 n. 22). Også Lykkeberg opfatter demokrati som dialog og samtale (41), og han anfører, at „videnskabelige forsøg med mini-offentligheder“ viser, at almindelige borgere uden særlige forudsætninger er kompetente til at overskue og debattere selv komplekse anliggender (71).

Hvis den demokratiske samtale eller dialog føres for at træffe en afgørelse, får den karakter af forhandling, som efter en afgørelse skal omsættes i handling. Den antidemokratiske adfærd er at handle uden først at have forhandlet. Modsatningen mellem forhandling og handling er et vigtigt tema i Lykkebergs bog. Hvis man forhandler huslige opgaver, får man et

millimeterdemokrati, som kun fører til magtkamp (15). Hvis man i et kærlighedsforhold forhandler i stedet for at handle seksuelt bliver man „en demokratisk vatpik“ (15). Demokrater, der forhandler i stedet for at handle er ikke ridderlige (85). I *Klovn* er det Frank, der altid forhandler, og derfor ender som tilskuer og taber (98). Demokratiske mennesker er ubeslutsomme (37) og forhandler uden ophør med sig selv (203). Klovn Frank er sindbilledet på den, der handler, som om hele verden er demokratisk korrekt (94). Det efterstræbelsesværdige er i livets forskellige situationer at kunne forene forhandling med handling (90). I Lykkebergs bog er der adskillige eksempler på personer, der forhandler, hvor de burde have handlet, eller handler, hvor de burde have forhandlet. Der er lidt forstemmende, at der ikke rigtigt gives eksempler på nogle, der behersker kombinationen af forhandling og handling og lykkes med, hvad Lykkeberg fremhæver som en rigtig måde at leve på. Nora fra *Et dukkehjem* er nok det nærmeste, vi kommer. Som oldgræker kan jeg umiddelbart nævne to skikkelser, der fortjener omtale: Perikles, hvis vi vil anskue demokratiet som statsform, og Sokrates, hvis vi ser på det som livsform. Det athenske demokrati byggede ifølge Perikles på den praksis, „at ord ikke er skadelige for handling, men at det skadelige snarere består i ikke at lade sig belære i ord, før man tager de nødvendige skridt i handling.“ Sokrates var kritisk over for demokrati som statsform og holdt sig væk fra politik, så godt han kunne, men over for sine venner og samtalepartnere var han praktiserende demokrat.

Oppositionen mellem forhandling og handling bliver flere steder kædet sammen med en opposition mellem demokratiske vindere og tabere. Den, der kun kan handle uden at forhandle, er en demokratisk taber. Den, der forhandler, men aldrig handler, anerkendes som demokratisk vinder, men må indse, at det er den handlende mand, der opfattes som „rigtig mand“ (90). Demokratiske vindere har ordet i deres magt. De demokratiske tabere er dem, der ikke har ordet i deres magt og ikke kommer til orde (16). Mange, der var værdsatte som solide samfundsstøtter under den gamle orden, er demokratiske tabere, fordi de ikke kan analysere og argumentere (19). Man hvis demokrater skal konkurrere på vilje til kamp, taber de (121). Demokrater er heltens og ridderens modsætning. De er demokratisk overlegne til daglig, men de taber i kampen, mens de udemokratiske kæmper taber i tilværelsen efter kampen (126-7). Demokratens modbillede er jihadist, der har erstattet ordet med sværdet, samtalen med kampen (119); han er derimod en demokratisk taber (19).

Modsætningen mellem demokratiske vindere i forhandling men tabere i handling føres videre i modsætningen mellem det middelmådige *liv* i demokratiet

over for en dramatisk *kamp* for demokratiet (99). Når vi ser filmen *Flammen og citronen* sidder vi bare og kigger på. Vi har ikke handlet, og vi lever ikke for kampen for demokratiet, men det magelige liv i demokratiet (124 cf. 253, 274). Demokratiet er nøje knyttet til friheden, og tilsvarende skelner Lykkeberg mellem kampen for friheden og livet i friheden. Den solidariske kamp for de andres frihed er demokratiets dramatiske højdepunkt (23), og Lykkeberg bringer et gyldent citat fra et brev, Henrik Ibsens skrev i 1874: „Det eneste, jeg elsker ved friheden, er kampen for den. Besiddelsen bryder jeg mig ikke om.“ (22). Den lidenskabelige kamp for friheden stilles over for det magelige liv i friheden (213). I kampen for demokratiet kan man opnå den forening af forhandling og handling, som Lykkeberg ellers efterlyser: „Du må godt slås, når du slås for, at slagsmålene forsvinder. Det er demokratiet som mål, der gør kampen med livet som indsats til en retfærdig kamp. Den tillader det forbudte.“ (121). Men kampen for demokratiet skal ofte føres med ordet og ikke med sværdet, fx. ved at argumentere for „at borgerne er fornuftige og myndige, og at ingen ledere bør være hævet over kontrol“ (45). I sådanne situationer føres kampen ved forhandling, og modsætningen mellem forhandling og handling ophæves.

Vi behøver heller ikke frygte for, at kampen kan føre til søvndyssende fred (76, 102). Lykkeberg beroliger os med, at „demokrati er noget, man hele tiden prøver at finde ud af at praktisere sammen. Der skal bestemmes, men ingen må bestemme over andre uden deres samtykke“ (41). Lykkeberg er enig med de moderne republikanister om, at friheden er et skrøbeligt gode, som man uafsladeligt må kæmpe for, og ligesom republikanisterne ser han den personlige autonomi som demokratiets omdrejningspunkt. Det passer godt med hans grundtanke: at den personlige autonomi primært er knyttet til demokrati som livsform, og kun sekundært som styreform.

Af de seks kapitler i Lykkebergs bog handler kapitel 4 om Holberg og Kierkegaard, kapitel 5 om Brandes, Blixen og Løgstrup, i alt mere end en tredjedel af hele bogen. Det virker lidt pudsig, at der i en bog om demokrati er to kapitler om antidemokrater, men ikke noget kapitel om en tilhænger af demokrati. Når Lykkeberg studerer demokrati som livsform, kunne man have forventet, at der ville være et kapitel om Hal Koch og hans bog fra 1945: *Hvad er demokrati?* Men det er der ikke, og Lykkeberg giver selv en begrundelse: „Demokrati hyltes som livsform i indledningen, men resten af bogen handler om politiske institutioner“ (47-8) og om, hvor urimeligt det er at basere demokratiet på flertalsafgørelser. Lykkebergs bog er faktisk den første – i hvert fald på dansk – der virkelig søger at fastholde

fokus på demokrati som en omgangsform mellem mennesker. Men der er nok også en anden grund til hans valg af forfattere i kapitel 4 og 5. Lykkeberg vil skrive om demokratiet som problem, og han indrømmer frimodigt, at han ikke kommer med løsninger. Han anser „konflikter for vigtigere end værdier og problemer for mere interessante end løsninger“ (12). Med en sådan dagsorden er det ikke så mærkeligt, at han lægger hovedvægten på antidemokrater og demokratikritikere snarere end på demokratiske frontfigurer og forkæmpere som Hannah Arendt, Jürgen Habermas og Robert Dahl. Bortset fra de fem demokratikritikere, der hver beskrives i et særligt afsnit, er Platon, Hegel og Tocqueville de tre forfattere, som Lykkeberg hyppigst omtaler og diskuterer i sin bog.

Det er indlysende, at Tocqueville står centralt i Lykkebergs bog, se især 61-5 og 106-11. I sit værk om demokratiet i Amerika skriver han mest om det demokratiske amerikanske menneske og om livsformerne i det amerikanske samfund (61) og mindre om de amerikanske demokratiske institutioner. Af alle, der har skrevet om demokrati, er han nok den, der ligger tættest på Lykkebergs egen grundopfattelse, i virkeligheden langt tættere end Hal Koch. Ligesom Lykkeberg anskuer Tocqueville demokratiet som et problem. Han frygter, at det demokratiske lighedsideal vil true både friheden og den patriotiske følelse, altså kampen for fællesskabet. Lykkeberg påpeger, at hvis man vil følge Tocqueville, bliver aristokrati kombineret med demokrati (108). Det moderne demokrati er en blandet forfatning, og ikke et rent demokrati, som de fleste tror. I Tocquevilles værk kan Lykkeberg finde opbakning til sit grundsyn, at demokratiet rummer mange problemer, og at ikke alt bør være demokratisk. Det er imidlertid blevet et demokratisk dogme, at mere demokrati altid er bedre end mindre demokrati (10). Lykkeberg mener tværtimod, at ikke alt bør være demokratisk. Konsekvensen af dette synspunkt er, at maximum bør skilles fra optimum, og vi må finde ud af, „hvad der skal være demokratisk, og hvad der ikke skal være demokratisk“ (11).

Hvad er det så, der ikke er demokratisk? Det er dels forfatningsformen og dels den virkelighed, som demokratiet udspiller sig i. Vi tror, at vi lever i et demokrati, men overser, at den forfatning, vi praktiserer, er en blanding af monarki, aristokrati og demokrati. Statsministeren eller den folkevalgte præsident er et monarkisk element, de valgte parlamantsmedlemmer er et aristokratisk element ligesom også domstolene, medens de demokratiske valg og borgernes frihedsrettigheder er det demokratiske aspekt (11, 72, 108, 185, 332).

Et andet forbehold over for demokratiet er, at det er subjektivt, idet enhver har ret til sine egne meninger, men det, man har meninger om, er ofte fakta, som man må

tage for givet, og som ikke er til forhandling (8, 130). Skolen skal være demokratisk, men fagene i skolen er ikke demokratiske. For at vinde selvbestemmelse, må eleven underkaste sig de autoriteter, der ikke kan forhandles. Man må bøje sig for fagets autoritet og opgive sin frihed for sidenhen at vinde den igen (14-15). Men ingen har monopol på sandheden, og alle kan kræve begrundelser af dem, der mener, de ved, hvordan det hele hænger sammen.

I kapitel 3 om demokratiet og sandheden er Lykkebergs litterære eksempel Dr. Thomas Stockmann fra Ibsens drama *En folkefjende* (137-58). Han har ret i sin vurdering af, at byens indbringende badeanstalt er forgiftet og bør lukkes, men byens overklasse, der tjener på badet, får flertallet af borgerne ved et borgermøde til at erklære Stockmann for folkefjende og få ham afskediget og udstødt. Dr. Stockmann forbitres, han forvandles fra demokrat til aristokrat og konstaterer, at i et demokrati er det flertallet, der har magten, men retten har det ikke. Minoriteten – altså de kloge – har altid retten. Rigtigt nok, men Lykkeberg har en yderligere pointe: Dr. Stockmann er ikke den uskyldige videnskabsmand. Han har ret, javel, men han vil bruge sin viden til at promovere sig selv og kommer til at optræde som en hyklerisk klovn. Som en moderne parallel beskriver Lykkeberg striden i 2011 mellem den fornærmede ekspert, Professor Marlene Wind, der kritiserede de magtsøgende politikere, men ikke ville finde sig i selv at blive kritiseret af politikerne, i dette tilfælde især Søren Pind (133-7).

Med udgangspunkt i forskellige TV-programmer skelner Lykkeberg mellem to situationer: Den ene vedrører forholdet mellem mennesker: Den professionelle ekspert skal forklare den uvidende amatør, hvad det hele drejer sig om, og her bliver det ofte et magtspil. Det er den situation, Dr. Stockmann havner i overfor byens borgere. I den anden situation står den vidende ikke direkte over for den uvidende. De har en verden imellem sig, som de begge skal forholde sig til. I den første situation står subjekt over for subjekt, i den anden har vi subjekt – objekt – subjekt (300). Ved „verden“ forstår Lykkeberg det fælles mellem mennesker, alt det, vi forholder os til, når vi ikke forholder os til os selv eller andre som mennesker. Forholdene mellem mennesker skal reguleres demokratisk, mens forskellene i verden ikke er og ikke kan være demokratiske (302). Demokratiet udfolder sig mellem mennesker, men drejer sig om den verden vi lever i. Hvis autoriteten ligger i verden mellem mennesker, er der ikke nogen, som bestemmer over andre, men en fælles verden bestemmer for os (328).

Hele bogen igennem har Lykkeberg et ambivalent forhold til demokrati, både som statsform og som livsform. Han er både demokrat og demokratikritiker.

Og han trækker linjerne skarpt op – undertiden lige vel skarpt nok: „Det er paradokset. Vi er stolte af de store ord om demokrati, når vi taler om det, men vi foragter det demokratiske menneske, når vi ser det – i spejlet. Og hvis vi skal se en film, hvor det demokratiske menneske er hovedpersonen, skal det være en komedie“ (86). Det er for firkantet sagt: Hvis vi fokuserer på demokrati som livsform, kan man nævne *Pelle Erobreren* som en alvorlig film (og bog), hvor hovedpersonen er et demokratisk menneske, og hvis vi udvider synsfeltet til at omfatte demokrati både som statsform og som livsform, kommer man da straks til at tænke på Birgitte Nyborg som hovedperson i den fornemme, men forstemmende fjernsynsserie *Borgen*, eller på de to hovedpersoner i filmen *Kongekabale*.

Det er en alvorlig bog, Lykkeberg har skrevet, men den er skrevet med et glimt i øjet, og det er forfriskende

læsning. Den er fuld af originale, men ofte kontroversielle meninger og iagttagelser. De fremføres hyppigt som paradokser og ikke sjældent i retorisk form. Især chiasmen er en figur, som Lykkeberg ynder: „De intellektuelle sætter talens magt over for magtens tale (27). Hans valg af kilder er dybt original. Jeg kender ingen anden bog om demokrati, hvor man kunne finde på at sammenstille fjernsynsserien *Klovn* med Tocquevilles afhandling *Om demokratiet i Amerika*. Det er også den første bog om demokrati, der konsekvent fokuserer på demokratiet som livsform snarere end som statsform. Den er ikke altid let at blive klog på, men man bliver afgjort klogere, og når man lægger bogen fra sig, er ens verdensbillede ikke helt det samme, som før man begyndte.

Mogens Herman Hansen

Lektor emeritus, Københavns Universitet